

Islamic Maaref University

Interpretation of verse 88 of Surah al-Naml by looking at the Theory of Substantial Motion

Mostafa Khodadadnejad¹ / Reza Fazlipour²

1. Assistant Professor, Department of Islamic Education, School of Medicine, Ahvaz Jundishapur University of Medical Sciences, Ahvaz, Iran (corresponding author).

khodadad-m@ajums.ac.ir

2. Second level student of Imam Hasan Askari seminary, Ahvaz, Iran.

rezafazlipour592@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Received: 2023.08.03 Accepted: 2024.03.15	The Verse 88 of Surah al-Naml of Quran alludes to the movement of mountains, comparing it to the movement of clouds. Commentators have presented various interpretations of this verse. Sadr al-Muta'alhin has interpreted the movement mentioned in this verse as "Substantial motion". The aim of this research is to examine different interpretations of this verse and the impact of the doctrine of substantial motion on its interpretation. In this research, the researchers have analyzed and critically examined various interpretations of this verse and have investigated the quality of substantial motion can be applied to the verse. The ultimate conclusion is that among the three common interpretations of this verse, the interpretation of the movement of mountains on the Day of Resurrection and their disintegration is subject to criticism; however, the interpretation of the spatial movement of mountains due to the translational movement of the earth and the substantial motion of mountains and the bodies of human beings, indeed all material beings, is acceptable and correct.
Keywords	The Verse 88 of Surah al-Naml of Quran, movement of mountains, translational movement of the earth, substantial motion, signs of Resurrection.
Cite this article:	Khodadadnejad, M. & Fazlipour, R. (2024). Interpretation of verse 88 of Surah al-Naml by looking at the Theory of Substantial Motion. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 15 (1), 129-152. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.122
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.122
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The Quran, a book brimming with profound and deep meanings, has always been the focus of scholars and interpreters. Recent advancements in science and philosophy have increasingly confirmed the miraculous nature of the Quranic verses and the depth of their concepts. The doctrine of substantial motion, one of the most profound philosophical theories, was introduced by Sadr al-Din Shirazi, a prominent Shiite philosopher and mystic. He considered this theory to be based on numerous verses of Quran and cited verse 88 of Surah al-Naml as one of his proofs for substantial motion. Despite this, there are various interpretations of this verse among exegetes. Given the diversity of interpretations of verse 88 of Surah al-Naml, this research aims to answer the following fundamental question: Which interpretations of this verse are acceptable, and what role does the theory of substantial motion play in its interpretation?

Methodology

This research employs a content analysis method with a critical approach to examine the existing interpretations in Shiite and Sunni exegetical sources.

Discussion

In this research, three main interpretations of verse 88 of Surah al-Naml have been examined: 1. The disintegration of mountains on the Day of Resurrection: This is the most common interpretation and is based on the context of the verses and some narrations. 2. The spatial movement of mountains: This interpretation has been proposed in light of recent scientific discoveries about the movement of the Earth. 3. The substantial motion of mountains: This interpretation is based on Sadr al-Muta'alleh's theory of substantial motion and refers to the constant internal change and transformation of objects. This study critically examines each of these interpretations and highlights their strengths and weaknesses, demonstrating the extent to which Quranic, narrational, and rational evidence supports each. The only evidence for the first interpretation is the unity of the context. The interpretation of the spatial movement of mountains is supported by recent scientific findings and internal clues in the verse. The interpretation of substantial motion, based on Sadr al-Muta'alleh's theory, can also be considered another interpretation of this verse.

Conclusion

The findings of this research indicate that, among the three common interpretations, the interpretations of "the spatial movement of mountains and their substantial motion" are acceptable and correct. By examining scientific and philosophical evidence, it was concluded that the interpretations of spatial and substantial motion are more acceptable, considering the internal clues of the verse and scientific findings. In contrast, the interpretation related to the Day of Resurrection has been rejected due to its inconsistency with the apparent meaning of the verse and other causes. This research shows that verse 88 of Surah al-Naml has the capacity for multiple interpretations. The interpretation of verse 88 of Surah al-Naml in light of the theory of substantial motion has significant implications for the philosophical and theological understanding of the Quran. This interpretation demonstrates that the Quran is not only compatible with recent scientific findings but can also be a source of inspiration for philosophical theorizing.

References

Books

- Holly Quran.
- Amin Esfahani, S. n. (1982). *Fount of mysticism in interpretation of Qur'an (Makhzan al-'irfan fi Tafsir al-Qur'an)*. Tehran: Nahzat al-Zanan al-Muslimah. [In Persian]
- Awsi, A. R. (2002). *The Method of Allameh Tabatabaei in Tafsir al-Mizan*. (Rawesh Allame Tabatabaei dar Tafsir al-Mizan) Iran: Sazeman tablighat islami. [In Persian]
- Barqi, A. b. M. b. K. (1993). *Al-Mahasin*. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Bunyad-e Puhuhshha-ye Islami, Guruh-e Kalam. (1994). *Explanation of Philosophical Terms (Sharh al-Mustalahāt al-Falsafiyya)*. Mashhad: Research Foundation of the Holy Shrine of Imam Reza. [In Persian]
- Farahidi, K. b. A. (1989). *Kitab al-'Ain*. Qom: Hijrat. [In Arabic]
- Gonabadi, S. M. (1988). *Explanation of Happiness in the Stations of Worship (Tafsir Bayan al-Sa'ada fi Maqamat al-'Ibada)*. Beirut: al-'Alami Foundation. [In Arabic]
- Hasan-zade Amoli, H. (1990). *Commentary on the Manzumeh (Ta'liqat Hasan-zade)*. Tehran: Nashr-e Nab. [In Persian]
- Hejazi, M. M. (1993). *The Clear interpretation (al-Tafsir al-Waḍiḥ)*. Beirut: Dar al-Jil al-Jadid. [In Arabic]
- Ibn Abi Hatim, A. b. M. (1998). *The Great Qur'anic interpretation (Tafsir al-Qur'an al-'Azim)*. Riyadh: Nizar Mustafa al-Baz Library. [In Arabic]
- Ibn Arabi, M. d. (1946). *Fusus al-Hikam*. Cairo: Dar Ihya' al-Kutub al-Arabiyyah. [In Arabic]
- Ibn Arabi, M. d. (1992). *Ibn Arabi's interpretation (Tafsir Ibn Arabi)*. Beirut: Dar Ihya' al-Turaath al-Arabi. [In Arabic]
- Jowhary, I. b. H. (1984). *Al-Sahāḥ*. Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malyeen. [In Arabic]
- Khomeini, R. (1999). *A Commentary on the Fazail al-Ridawiyyah (al-Ta'liqa 'ala al-Fawa'id al-Ridawiyyah)*. Tehran: Institution for the Organization and Publication of the Works of Imam Khomeini.
- Makarem Shirazi, N. (1995). *The Ideal Commentary (Tafsir Namuneh)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
- Mutahhari, M. (1997). *Lessons from Asfar: The Section on Motion (Durus al-Asfar: Mabhat al-Haraka) (Collected Works of Martyr Mutahhari)*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Qumi, A. b. I. (1984). *Qummi Interpretation (Tafsir al-Qummi)*. Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic]
- Razi, M. b. U. (1999). *Mafatih al-Ghayb*. Beirut: Dar Ihya' al-Turaath al-Arabi. [In Arabic]
- Sadr al-Muta'allehin, M. b. I. (1981). *Divine Evidences in the Paths of mysticism (al-Shawahid al-Rububiyya fi al-Manahij al-Sulukiyya)*. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Sadr al-Muta'allehin, M. b. I. (1984). *Interpretation of the Quran (Tafsir al-Qur'an al-Karim)*. Qom: Bidar. [In Arabic]
- Sadr al-Muta'allehin, M. b. I. (1984). *The keys of unseen world (Mafatih al-Ghayb)*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research, Islamic Society of Wisdom and Philosophy of Iran. [In Arabic]

- Sadr al-Muta'allehin, M. b. I. (1987). *Explanation of the Principles of Kafi (Sharh Usul Kafi)*. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Sadr al-Muta'allehin, M. b. I. (1989). *The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys (al-Hikma al-Muta'aliya fi al-Asfar al-'Aqliyya al-Arba'a)*. Qom: Maktabat al-Mustafawi. [In Arabic]
- Sadr al-Muta'allehin, M. b. I. (1999). *Divine Manifestations in the Secrets of the Perfect Sciences (al-Mazāhir al-Ilahiyya fi Asrar al-'Ulum al-Kamaliyya)*. Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation. [In Persian]
- Suhrawardi, Y. b. H. & Muhammad b. Ibrahim Sadr al-Muta'allehin. (2013). *Hikmat al-Ishraq*. Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation. [In Persian]
- Tabarsi, F. b. H. (1993). *The Gathering of Explanations for the Sciences of the Qur'an (Majma al-Bayan le-oulum al-Quran)*. Tehran: Nasser Khosrow. [In Arabic]
- Tabatabaei, S. M. H. (1996). *The balance in Interpretation of Quran (Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an)*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Tabatabaei, S. M. H. (2007). *Man and Belief (al-Insan wa al-'Aqida)*. Qom: Baqiyat. [In Arabic]
- Tabatabaei, S. M. H. (n.d.). *Beginning of Wisdom (Bidayat al-Hikma)*. Qom: Islamic Publication Foundation. [In Arabic]
- Tusi, M. b. H. (2006). *Rijal al-Tusi*. Qom: Islamic Publication Foundation. [In Arabic]

Articles

- Arshad Riahi, A. (2006). A critique of Mulla Sadra's theory of Substantial motion and its impact on his understanding of Qur'anic verses. *Maqalat va Barrasiha*, 39(1), 13-31. [In Persian]
- Abadi, A. & Bunyani, M. (2007). Comparative study of the renewal of similars and Substantial motion. *Kheradnameh-ye Sadra*, (49), 98-82. [In Persian]
- Diyari Bidgoly, M. T., Alizadeh, H., & Shoaie, A. A. (2014). The movement of mountains from the perspective of the Qur'an and geosciences. *Pazhoheshenah-ye Tafsir va Zaban-e Quran*, 3(1), 46-33. [In Persian]
- Gorjyan, M. M. (2005). Sadrian Substantial motion and its impact on his views on the interpretation of the Qur'an. *Pazuheshha-ye Akhlaqi (Islamic Knowledge Society)*, 1(3), 90-75. [In Persian]

تفسير الآية ٨٨ من سورة النمل مع نظرة على نظرية الحركة الجوهرية

مصطفى خداداد نژاد^١ / رضا فضلي پور^٢

١. أستاذ مساعد، قسم الدراسات الإسلامية، كلية الطب، جامعة جندي شاپور للعلوم الطبية،

الأهواز، إيران (الكاتب المسؤول).

khodadad.mostafa@gmail.com

٢. طالب في المستوى الثاني، حوزة الإمام الحسن العسكري (عليه السلام) العلمية، اهواز، إيران.

rezafazlipour592@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	تتحدث الآية ٨٨ من سورة النمل عن حركة الجبال وتشبهها بحركة السحاب. وقد بين المفسرون جوانب مختلفة في تفسير هذه الآية الكريمة. وقد اعتبر صدر المتألهين الحركة في هذه الآية حركة أساسية. فيهدف هذا البحث إلى دراسة اختلاف تفاسير هذه الآية وأثر نظرية الحركة الجوهرية في تفسيرها. وقد قام الباحثون في هذا البحث بدراسة التأويلات المختلفة لهذه الآية بالمنهج التحليلي النقدي، ودراسة كيفية تطبيق الحركة الجوهرية على الآية الكريمة. والنتيجة التي تم التوصل إليها أخيراً هي أنه من بين التفاسير الثلاثة المشتركة لهذه الآية، يمكن نقد تفسير تحرك الجبال في يوم القيامة و تشتهها؛ ولكن تفسير الحركة الإنتقالية للجبال بحسب الحركة الإنتقالية للأرض وكذلك الحركة الجوهرية للجبال وأجسام الإنسان؛ بل كل الكائنات المادية مقبولة وصحيحة.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠١/١٦	
تاريخ القبول: ١٤٤٥/٠٩/٠٤	
الألفاظ المفتاحية	الآية ٨٨ من سورة النمل، حركة الجبال، الحركة الإنتقالية للأرض، الحركة الجوهرية، علامات نفخ الصور.
الاقتباس:	منصوري، محمد هادي (١٤٤٥). تفسير الآية ٨٨ من سورة النمل مع نظرة علي نظرية الحركة الجوهرية. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (١)، ١٥٢ - ١٢٩. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.122
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.122
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، بهار ۱۴۰۳، شماره ۵۷

تفسیر آیه ۸۸ سوره نمل با نگاه به نظریه حرکت جوهری

مصطفی خدادادنژاد^۱ / رضا فضلی پور^۲

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی جندی شاپور اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول).
khodadad.mostafa@gmail.com

۲. طلبه سطح دو حوزه علمیه امام حسن عسکری (ع)، اهواز، ایران.
rezafazlipour592@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۴۶ - ۱۲۹)	آیه ۸۸ سوره نمل سخن از حرکت کوه‌ها و تشبیه آن به حرکت ابرها را به میان آورده است. مفسران در تفسیر این آیه شریفه وجوه مختلفی را بیان کرده‌اند. صدرالمآلهین مراد از حرکت در این آیه را، حرکت جوهری قلمداد کرده است. هدف از این پژوهش بررسی تفاسیر مختلف این آیه و تأثیر نظریه حرکت جوهری در تفسیر آن است. محققان در این پژوهش با روش تحلیلی - انتقادی به بررسی تفاسیر مختلف از این آیه پرداخته‌اند و چگونگی تطبیق حرکت جوهری بر آیه شریفه را مورد بررسی قرار داده‌اند. نتیجه‌ای که در نهایت حاصل شد این است که از میان سه تفسیر رایج در خصوص این آیه، تفسیر به حرکت مکانی کوه‌ها به تبع حرکت انتقالی زمین و نیز حرکت جوهری کوه‌ها و اجسام انسان‌ها؛ بلکه همه موجودات مادی قابل قبول و صحیح است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵	آیه ۸۸ نمل، حرکت کوه‌ها، حرکت انتقالی زمین، حرکت جوهری، نشانه‌های نفخ صور.
واژگان کلیدی	خدادادنژاد، مصطفی و رضا فضلی پور (۱۴۰۳). تفسیر آیه ۸۸ سوره نمل با نگاه به نظریه حرکت جوهری. مطالعات تفسیری. ۱۵ (۱)، ۱۵۲ - ۱۲۹. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.122
استناد:	
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.122
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

بی‌تردید قرآن کریم عمیق‌ترین کتابی است که بشر با آن مواجه شده است. آیات قرآن به دلیل اینکه اصلی‌ترین معجزه پیامبر خاتم^ﷺ است، از عمقی ژرف و معانی پرمغزی برخوردار است. کشفیات جدید علمی و رهیافت‌های عمیق فلسفی روز به روز انسان را با اعجازهای آیات قرآن آشنا تر می‌کنند. یکی از عمیق‌ترین نظریات فلسفی که حاصل تلاش علمی بسیار و مکاشفات عرفانی فیلسوف و عارف شیعه، صدرالدین شیرازی است، نظریه «حرکت جوهری» است. مکتب فلسفی صدرالمآلهین مبتنی بر چند اصل اساسی است که یکی از آنها حرکت جوهری است. ایشان آیات مختلفی از قرآن کریم را دال بر حرکت جوهری می‌داند و نظریه خود را الهام گرفته از این آیات بیان می‌کند. از جمله آیاتی که ایشان مکرر در مسئله حرکت جوهری مورد استدلال قرار می‌دهد، آیه ۸۸ سوره نمل است، اما در میان مفسران، چه پیش از صدرالمآلهین و چه پس از ایشان، تفاسیر دیگری برای این آیه بیان شده است تا جایی که علامه طباطبایی که بسیار متأثر از صدرالمآلهین است، تفسیری متفاوت با حرکت جوهری برای این آیه بیان کرده است. در همین راستا پژوهش حاضر در مقام پاسخ به این سؤال اصلی است که چه تفسیری برای آیه ۸۸ سوره نمل قابل قبول است، به‌خصوص نظریه حرکت جوهری چه تأثیری در تفسیر این آیه شریفه داشته است؟

اهمیت و ضرورت بحث

فهم دقیق آیات قرآن کریم برکات علمی و معنوی بی‌شماری بر انسان می‌گذارد. همچنین اگر این آیه در مقام بیان حرکت جوهری نیز باشد، می‌تواند یک مؤید بلکه یک دلیل مستقل بر قبول حرکت جوهری در فلسفه باشد؛ زیرا همان‌طور که حکمت متعالیه معتقد است، آیات قرآن مجید وقتی قطعی باشند، می‌توانند در مقدمات برهان استفاده شوند و از مبادی قیاس فلسفی قرار گیرند.

پیشینه تحقیق

در مسئله تأثیر حرکت جوهری در تفسیر قرآن کریم و نیز تفسیر آیه ۸۸ سوره نمل مقاله‌هایی پیش از این نگارش یافته است. در مقاله‌ای با محور اصلی، آیه ۸۸ سوره نمل، با مطالعه و بررسی آراء تفسیری در خصوص ارتباط حرکت کوه‌ها با وقایع روز قیامت و حرکت در همین دنیا، ضمن پذیرش نظریه حرکت زمین، دلالت آیه بر حرکت کوه‌ها به‌صورت مستقل از حرکت زمین به اثبات رسیده است که بیشترین میزان انطباق را با نظریه زمین ساخت صفحه‌ای دارد. در خصوص وجه شبه حرکت کوه با حرکت ابر می‌توان به مواردی از قبیل فرایند دائمی پیدایش و نابودی، ذاتی نبودن حرکت، بزرگی جرم، تراکم و گستردگی جوانب و دخیل بودن جاذبه و حرکت زمین اشاره کرد.^۱ در مقاله‌ای دیگر در خصوص

۱. دیاری بیدگلی و همکاران، حرکت کوه‌ها از منظر قرآن کریم و علم زمین‌شناسی، ص ۳۳ - ۴۶.

برداشت‌های فلسفی صدرا از آیات قرآن این نتیجه به‌دست آمده است که هیچ یک از برداشت‌های صدرا تحت تأثیر نظریه حرکت جوهری از آیات قرآن، درست نیست.^۱ همچنین در پژوهشی دیگر گفته شده است: صدرا المتألهین در حرکت جوهری با ذکر آیاتی دال بر آن، بحث معاد و تبدل انواع را مطرح می‌نماید. به عقیده وی، انسان‌ها بر اساس حرکت جوهری خود، به انواع مختلفی تقسیم می‌شوند. معنای صراط، علت موت، رجوع به خدا و راز خلود در جهنم از جمله مواردی هستند که بر مبنای حرکت جوهری طرح گشته‌اند. «نفس» در نظر ملا صدرا محصول حرکت جوهری بدن است. با توجه به قوای نفس، تعداد درهای بهشت و جهنم، تعداد ملائکه دوزخ و معیار جزای اعمال توجیه خاصی می‌یابد.^۲ پژوهش حاضر با تمرکز بر آیه ۸۸ سوره نمل تمام تفاسیر مختلف را بررسی کرده و اثر نظریه حرکت جوهری بر تفسیر این آیه و تفاوت چنین تفسیری با سایر تفاسیر را به تفصیل مورد کنکاش قرار می‌دهد.

روش پژوهش

در این پژوهش با مراجعه به کتب تفسیری و فلسفی و روایی دست اول و تجزیه و تحلیل داده‌ها مطابق با اصول صحیح تفسیر قرآن به نقد و بررسی تفاسیر مختلف برای آیه شریفه پرداخته شده است.

مفهوم‌شناسی

حرکت در لغت در مقابل سکون است^۳ و جوهر در لغت به ذات و حقیقت هر شیء گفته می‌شود.^۴ در اصطلاح فلسفی ارسطو حرکت را به «کمال اول برای چیزی که بالقوه است از آن جهت که بالقوه است» تعریف کرده است. برخی دیگر نیز گفته‌اند: حرکت «خروج از قوه به فعلیت به صورت تدریجی» است.^۵ یعنی چیزی که استعداد تبدیل شدن به چیز دیگر را دارد، اولین کمال او این است که شروع به تبدیل شدن کند و کمال ثانویه این است که به مقصد برسد و به شیء دوم تبدیل شود. این تغییر که از قوه به سمت فعلیت اتفاق می‌افتد و به صورت تدریجی است، نه دفعی حرکت نامیده می‌شود. جوهر در علوم عقلی به چیزی گفته می‌شود که وقتی در خارج موجود می‌شود، در موضوع موجود نمی‌شود، در مقابل عرض که وقتی در خارج موضوع شود، نیاز به موضوع دارد.^۶

حرکت جوهری؛ یعنی ذات و حقیقت یک موجود در حال تغییر و دگرگونی باشد؛ بلکه ذات آن شیء

۱. ارشد ریاحی، *نقدی بر نظریه حرکت جوهری ملا صدرا و تأثیر آن در فهم او از آیات قرآن*، ص ۱۳ - ۳۱.

۲. گرجیان، *حرکت جوهری صدرا و تأثیر آن بر دیدگاه‌های او در تفسیر قرآن کریم*، ص ۷۵ - ۹۰.

۳. جوهری، *الصاحح*، ج ۴، ص ۱۵۷۹.

۴. فراهیدی، *العین*، ج ۳، ص ۳۸۹.

۵. بنیاد پژوهش‌های اسلامی گروه کلام، *شرح المصطلحات الفلسفیه*، ص ۱۰۱ - ۱۰۰.

۶. همان، ص ۸۵.

عین حرکت و تغییر است؛ به عبارت دیگر حرکت نحوه وجود جوهر است، نه عرض برای آن.^۱ پیش از صدرالمتهلین حکما معتقد بودند حرکت فقط در چهار مقوله از مقولات عرضی؛ یعنی کم، کیف، این و وضع اتفاق می افتد و محال است در جوهر حرکتی صورت پذیرد؛ زیرا هر حرکتی نیازمند موضوع ثابتی است و در حرکت جوهری موضوع ثابتی متصور نیست؛ بلکه تغییراتی که در جوهر شیء اتفاق می افتد از قبیل کون و فساد و تغییر دفعی است نه تدریجی.^۲ اما صدرالمتهلین با اقامه براهین متعدد عقلی و استمداد از آیات قرآن اثبات کرد حرکت در جوهر مادی ممکن بلکه لازم است و امکان ندارد در اعراض حرکتی اتفاق بیافتد، ولی جوهر آن ثابت باشد.^۳

تفسیر آیه شریفه ۸۸ سوره نمل

وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُغَّ اللَّهُ الَّذِي اتَّخَذَ كُلَّ شَيْءٍ إِيَّاهُ خَبِيرًا
تَفْعَلُونَ.^۴

و کوه‌ها را می‌بینی [و] آنها را بی حرکت می‌پنداری، درحالی که آنها مانند ابر گذر می‌کنند آفرینش خداست که [آفرینش] هر چیزی را محکم و استوار کرده است؛ یقیناً او به آنچه انجام می‌دهید، آگاه است.

در تفسیر این آیه شریفه شش وجه مطرح شده است که در این میان سه قول مشهور وجود دارد. وجوه شش‌گانه‌ای که در تفسیر این آیه شریفه بیان شده است، عبارتند از:

۱. تلاشی شدن کوه‌ها در روز قیامت؛
 ۲. حرکت زمین به دور خورشید؛
 ۳. حرکت جوهری؛
 ۴. تغییرات دائمی بدن انسان و جایگزین شدن سلول‌های جدید به جای سلول‌های قدیمی؛
 ۵. تبدل انانیت نفس به خدامحوری و عقل‌محوری یا تبدیل شدن عقل‌محوری به شیطان‌محوری؛
 ۶. سیر نفوس کامله به سوی عرش الهی.^۵
- نظرات مشهور در این میان سه وجه اول است. قول اول این است که این آیه شریفه در مقام

۱. همان، ص ۱۰۴.

۲. طباطبایی، *بدایة الحکمة*، ص ۱۲۶.

۳. همان ص ۱۲۹.

۴. نمل / ۸۸.

۵. گنابادی، *تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة*، ج ۳، ص ۱۸۲.

بیان کردن وضعیت کوه‌ها در روز قیامت است. بنابراین وزان این آیه شریفه وزان آیاتی است که درباره کوه‌ها در روز قیامت نازل شده و حرکت کوه‌ها در قیامت را گوشزد می‌کند، نظیر «وَسَيَّرَتِ الْجِبَالُ كَذَابًا»^۱. تفسیر دوم این آیه را در مقام بیان یک اعجاز علمی می‌داند و آن حرکت انتقالی زمین در همین دنیا است. کوه‌ها از آن جهت که برای سنگینی و پابرجایی ضرب المثل هستند، ذکر شده است و مراد اصلی حرکت انتقالی زمین است. تفسیر سوم این آیه را در مقام بیان حرکت جوهری تمام مخلوقات می‌داند. هر موجودی از موجودات این عالم در درون ذات خود در حال حرکت و تغییر است اما در نگاه ظاهری ثابت و بدون تغییر به نظر می‌رسد. هر سه تفسیر طرفدارانی در میان مفسران بزرگ قرآن دارد. ما در ادامه به ذکر هر سه تفسیر و طرفداران آن پرداخته و شواهد هر گروه برای تفسیر مورد قبولش را بیان می‌کنیم. در نهایت ملاحظات که نسبت به اقوال مختلف وجود دارد را بیان کرده و آنچه به نظر صحیح‌تر می‌رسد را بیان می‌داریم.

قبل از ورود به بحث اصلی و بررسی اقوال و ادله آنها باید توجه داشت که قرآن کریم بطون مختلفی دارد و ممکن است یک آیه بیش از یک تفسیر صحیح داشته باشد. لذا قبول یک تفسیر به معنای رد کردن سایر تفاسیر نیست؛ بلکه باید برای اثبات یا رد هر تفسیر به قرائن و شواهد موجود مراجعه کرده و به نقد و بررسی آن پرداخت.

نکته آغازینی که در تفسیر این آیه باید مد نظر قرار گیرد و صاحب کتاب *بیان السعادة* به آن اشاره کرده، این است که خطاب این آیه ظاهراً به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است، هرچند احتمال هم دارد خطاب به عموم مردم باشد. اگر خطاب به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله باشد یا به این معنا است که تو با چشم بشری خود کوه‌ها را می‌بینی که ثابت هستند و الا با چشم واقع‌بین خود که می‌نگری چنین خطایی در بینش تو وجود ندارد؛ یا از باب تعبیر کنایی «ایاک اعني و اسمعي یا جاره» است. این جمله یک ضرب‌المثل قدیمی از دوران جاهلیت است که معادل فارسی آن «به در می‌گویم تا دیوار بشنود» است. این ضرب‌المثل در برخی از روایات ما درباره قرآن مورد استفاده قرار گرفته است. معنای آیه در این صورت این‌گونه خواهد بود: هرچند خطاب به پیامبر است ولی مقصود اصلی مردم عادی هستند و پیامبر به واقع مطلب آگاه است و می‌داند که کوه‌ها در حرکت هستند.^۲

۱. تفسیر یکم: حرکت کوه‌ها در روز قیامت

مشهورترین تفسیر بین مفسران قرآن کریم؛ اعم از سنی و شیعه این است که این آیه مربوط به حوادث

۱. نبأ / ۲۰.

۲. گنابادی، *تفسیر بیان السعادة*، ج ۳، ص ۱۸۲.

روز قیامت است.^۱ امین الاسلام طبرسی این آیه شریفه را یکی از نشانه‌های برپایی قیامت دانسته است. در آن روز کوه‌ها در اثر زلزله قیامت به حرکت در آمده و از جای کنده می‌شود، همان‌طور که در سوره قارعه آمده است: «و کوه‌ها مانند پشم رنگین حالّجی شده می‌گردند!»^۲ اما دلیل اینکه خداوند فرموده است که آنها را بی‌حرکت می‌پندارید این است که کوه‌ها به دلیل بزرگی و عظمت خود وقتی به حرکت درآمده باشند نیز متوجه حرکت آنها نخواهیم بود، همان‌گونه که وقتی لشکری عظیم که ابتدا و انتهای آن ناپیدا است در حرکت باشد، متوجه حرکت آنها نخواهیم شد و آنها را ساکن می‌پنداریم. سپس به این بیت شعر استشهد می‌کند:

بار عن مثل الطود تحسب انهم وقوف لحاج و الركاب تهملج
لشکری عظیم همچون کوه که گمان می‌کنی برای مقاصد ایستاده‌اند و
حال آنکه با سرعت در حرکت‌اند.^۳

فخر رازی که حدود ۵۰ سال بعد از ایشان آمده است، دقیقاً همین تفسیر را برای این آیه ذکر می‌کند و وجه اینکه کوه‌ها را ثابت می‌پنداریم نیز همین بزرگ بودن آنها دانسته است. تنها مطلب بیشتر نسبت به **مجمع البیان** این است که اشاره کوچکی به سیاق آیات دارد. آنجا که می‌گوید: این آیه سومین نشانه قیامت را برمی‌شمرد. معلوم می‌شود ایشان به سیاق آیات توجه نموده است و به قرینه سیاق آیات، این آیه را مربوط به روز قیامت دانسته است.^۴

علامه طباطبایی در تفسیر **المیزان** از جمله طرفداران این تفسیر است؛ هرچند تفسیر به حرکت جوهری را نیز در ذیل همین آیه بی‌اشکال می‌داند بلکه در کتب دیگر آن را تقویت کرده است.^۵ ایشان مهم‌ترین دلیل برای برگزیدن این تفسیر را سیاق آیات مطرح می‌کند. آیات قبل و بعد از این آیه همگی در مورد روز قیامت هستند. لذا این آیه هم‌معنا با آیه‌ای است که از حرکت کوه‌ها در روز قیامت سخن به میان آورده است.^۶ جمله «تَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً» جمله‌ای است معترضه و مراد از آن این است که کوه‌هایی که امروز آنها را ثابت می‌بینید در روز قیامت به حرکت در می‌آیند.^۷

۱. مکارم شیرازی، **تفسیر نمونه**، ج ۱۵، ص ۵۶۸.

۲. وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعُفُوفِ. (قارعه / ۵)

۳. طبرسی، **مجمع البیان**، ج ۷ ص ۳۷۰.

۴. رازی، **مفاتیح الغیب**، ج ۲۴، ص ۵۷۴.

۵. طباطبایی، **الانسان و العقیده**، ص ۹۷.

۶. وَسَيَّرَتِ الْجِبَالُ فَكَأَنَّتْ سَرَابًا. (نبأ / ۲۰)

۷. طباطبایی، **المیزان**، ج ۱۵، ص ۴۰۱.

در تکمیل استدلال برای این قول ممکن است به برخی روایات در این زمینه استشهد شود. در تفسیر علی بن ابراهیم آمده است:

وَ إِذَا الْجِبَالُ سَوَّيَتْ قَالَ: تَسِيرُ - كَمَا قَالَ: تَحْسِبُهَا جَامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ.^۱
«و آن هنگام که کوه‌ها حرکت می‌کنند.» گفت: حرکت می‌کنند همان‌طور که [در قرآن] گفته است: «آنها را ثابت گمان می‌کنی درحالی‌که به مانند حرکت ابرها در حرکت هستند».

در این روایت که در ذیل تفسیر آیه ۳ سوره تکویر وارد شده است و از حرکت کوه‌ها در روز قیامت سخن به میان آورده است، آیه محل بحث را به عنوان توضیح نحوه حرکت کوه‌ها در روز قیامت ذکر کرده است.

– نقد تفسیر آیه شریفه به حوادث روز قیامت

کسانی که تفسیر دیگری را برای این آیه مناسب می‌دانند، نقدهایی را بر این تفسیر وارد کرده‌اند. نویسنده **تفسیر نمونه** ۵ اشکال بر این تفسیر وارد کرده است. شهید مطهری در **درس‌های اسفار** خود نیز برخی از این اشکالات را بیان نموده است و اشکال دیگری نیز اضافه کرده است. به نظر نگارندگان اشکال هفتمی نیز می‌توان وارد کرد. در مجموع ۷ اشکال بر این تفسیر قابل طرح است:

۱. این آیه می‌گوید: «تو کوه‌ها را می‌بینی و گمان می‌کنی ثابت هستند»، درحالی‌که در روز قیامت کوه‌ها متلاشی می‌شوند و به تعبیر خداوند کسانی که این صحنه را مشاهده می‌کنند، از شدت وحشت همچون مستان‌اند، درحالی‌که مست نیستند.^۲ بنابراین کسی در قیامت گمان نمی‌کند کوه‌ها ثابت هستند. این اشکال را افزون بر **تفسیر نمونه** شهید مطهری نیز مطرح کرده است.^۳

۲. تشبیه حرکت کوه‌ها به حرکت ابرها متناسب حرکات نرم و یکنواخت و بدون صدا است نه انفجارهای عظیم که صدای رعدآسای آنها گوش‌ها را کر می‌کند.

۳. تعبیر این آیه نشان می‌دهد که کوه‌ها در عین حال که ثابت به نظر می‌رسند، در همان حال در حال حرکتند؛ نه اینکه الآن ثابت باشند و در قیامت به حرکت درآیند.

۴. تعبیر به «اتقان» تناسب با زمان برقراری نظم جهان دارد، نه زمانی که این نظم فرو می‌ریزد و

۱. قمی، **تفسیر قمی**، ج ۲، ص ۴۰۷.

۲. **یَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَ تَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَ تَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَ مَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ**؛ (حج / ۲) روزی که آن را ببینید [مشاهده خواهید کرد که] هر مادر شیردهنده‌ای از کودکی که شیرش می‌دهد، بی‌خبر می‌شود و هر ماده بارداری بار خود را سقط می‌کند و مردم را مست می‌بینی، درحالی‌که مست نیستند؛ بلکه عذاب خدا بسیار سخت است.

۳. مطهری، **درس‌های اسفار**، ص ۵۷۲.

متلاشی می‌شود. شهید مطهری و صاحب تفسیر *بیان السعاده* این اشکال را نیز بیان کرده‌اند.^۱

۵. در انتهای آیه می‌فرماید: «إِنَّهُ خَيْرٌ مِمَّا تَفْعَلُونَ». «تفعلون» فعل مضارع است و دلالت دارد که در همان زمانی که کوه‌ها در حال حرکت هستند، مردم نیز در حال انجام اعمال هستند. اگر این آیه در مقام بیان حوادث قیامت می‌بود، باید به جای «ما تفعلون» فعل ماضی؛ یعنی «ما فعلتم» به کار می‌رفت.^۲

۶. مهم‌ترین دلیل علامه طباطبایی و سایر مفسران برای این تفسیر سیاق آیات قرآن کریم است. شهید مطهری در نقد این استدلال می‌نویسد: وحدت سیاق در آیات قرآن حجت نیست. ما اصلی در قرآن به نام وحدت سیاق نداریم به این معنا که حتماً آیاتی که پشت سر هم در کتاب موجود، قرار گرفته‌اند باید از نظر معنایی قرینه برای هم باشند و یک مطلب واحد را دنبال کنند. در روایات هم تصریح شده است که وحدت سیاق در قرآن حجت نیست؛ بلکه مثال‌های نقضی زیادی در قرآن برای وحدت سیاق وجود دارد؛ از جمله آیه تطهیر که در میان آیات نساء النبی آمده است ولی مربوط به زنان پیامبر نیست.^۳

۷. استدلال به روایتی که از *تفسیر قمی* نقل شده است نیز صحیح نیست؛ زیرا با مراجعه به اصل کتاب مشخص می‌شود متنی که بیان شده، در واقع روایت نیست و کلام خود علی بن ابراهیم قمی است که در توضیح آیات نوشته شده است. از این رو حجیت ندارد.

به نظر می‌رسد تمام این اشکال‌ها به استثنای اشکال چهارم بر این تفسیر وارد است. اشکال ششم نیز مبنايي است؛ اما اشکال چهارم وارد نیست؛ زیرا اتقان به معنای محکم نمودن است.^۴ اتقان الاشیاء به معنای این است که همه چیز را محکم و با نظم آفریده است. با نگاه اولیه ممکن است به نظر رسد در این دنیا وقتی امور جاری به شکلی هستند که ما آنها را می‌بینیم، اشیاء متقن هستند اما وقتی قیامت برپا شود و کوه‌ها متلاشی شوند، دیگر اتقان اشیاء از بین رفته است؛ اما با نگاه دقیق و با تکیه بر مبانی کلامی آشکار است که دنیای مادی و قیامت صغری و قیامت کبری همگی با نظم و اتقان کامل، جزئی از یک برنامه‌ریزی دقیق و بی‌نقص است که خدای متعال برای عالم امکان تدارک دیده است. همان‌طور که آفرینش کوه‌ها همراه با اتقان است، متلاشی شدن کوه‌ها نیز همراه با اتقان است. اطلاق کلمه «کل شیء» در همین آیه شریفه که می‌فرماید: «اتقن کل شیء» شامل هر مخلوقی می‌شود. کوه‌های متلاشی‌شده را نیز شامل می‌شود. از این رو متلاشی شدن کوه‌ها منافاتی با متقن بودن این صحنه ندارد. به همین دلیل بی شک می‌توان گفت: برپایی قیامت و تبدیل زمین به زمینی غیر از آنچه امروز در زیر

۱. همان؛ گنابادی، *تفسیر بیان السعاده*، ج ۳، ص ۱۸۲.

۲. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۵، ص ۵۶۸.

۳. مطهری، *درس‌های اسفار*، ص ۵۷۲.

۴. فراهیدی، *العین*، ج ۵، ص ۱۲۹.

پای ماست،^۱ همگی ناشی از صنع متقن الهی است.

اما اشکال ششم که شهید مطهری بر استاد خود علامه طباطبایی وارد کرده است، مسئله‌ای مبنایی است و پردازش آن و نقد اقوال موافق و مخالف از عهده این مقاله خارج است. به اختصار باید اشاره کرد که قرینه سیاق در کلام عقلاء یک قرینه معتبر محسوب می‌شود و کسی در آن شکی ندارد؛ اما در مورد آیات قرآن و روایات رسیده از اهل بیت در کتب حدیثی، اختلاف عمیقی بین علمای اسلام در حجیت یا عدم حجیت سیاق وجود دارد. علامه طباطبایی در موارد متعدد از تفسیر *المیزان* سیاق را یک قرینه معتبر تلقی کرده و به آن استشهاد می‌کند. به نظر ایشان سیاق در قرآن کریم حجت است مگر در مواردی که دلیل خاص بر عدم حجیت سیاق اقامه شده باشد.^۲ در مقابل برخی دیگر معتقدند از آنجایی که ترتیب نزول آیات و ترتیب چینش آیات در مصحف شریف متفاوت است، نمی‌توان به سیاق تمسک کنیم، مگر در مواردی که بدانیم آیاتی که به دنبال هم در مصحف آمده‌اند، در زمان نزول نیز با هم نازل شده‌اند. مؤید این نظر روایتی است که برقی در *محاسن* به صورت مسند و عیاشی در تفسیر خود به صورت مرسل نقل کرده است:

جابر جعفی می‌گوید: از امام باقر (ع) در مورد مسئله‌ای در تفسیر قرآن سؤالی پرسیدم و ایشان پاسخی به من داد. سپس مرتبه دوم همان سؤال را پرسیدم و ایشان جواب دوم به من داد. عرض کردم: فدایت شوم در روز دیگری پاسخی غیر از این پاسخ که امروز دادید به من گفته بودید! امام فرمود: ای جابر قرآن بطنی دارد و بطن آن بطن دیگری دارد. ظهري دارد و ظهر آن هم ظهري دارد. ای جابر، هیچ چیز از عقل انسان‌ها از تفسیر قرآن دورتر نیست. یک آیه ممکن است ابتدائش در مورد چیزی باشد و انتهایش در مورد چیز دیگری باشد، درحالی که یک کلام متصلی است که وجوه مختلفی می‌تواند داشته باشد.^۳

بررسی دلالت: این روایت تصریح دارد که آیات قرآن کریم مانند سایر کلمات نیست که بتوان اول یا آخر یک کلام متصل از آن را قرینه برای دیگری محسوب کرد؛ از این رو دلالت روشنی بر عدم حجیت سیاق دارد.

بررسی سند روایت: این روایت به دلیل وجود شریس الوابشی در سند که هیچ‌گونه توثیقی؛ اعم از توثیقات خاص و عام ندارد، ضعیف است. در نسخه *بحار الأنوار* و *وسائل الشیعه* به جای شریس الوابشی، البشر الوابشی ذکر شده است که ظاهراً تصحیف است و همان نسخه *محاسن* صحیح است؛ زیرا

۱. یَوْمَ تَبْدَلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ. (ابراهیم / ۴۸)

۲. اوسی، روش علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، ص ۲۰۳.

۳. برقی، المحاسن، ج ۲، ص ۳۰۰.

شریس الوابشی در کتب رجالی معنون است^۱ و در مجموع ۹ روایت از او نقل شده است که راوی تمام آن روایات نیز محمد بن فضیل است که در همین روایت از او نقل کرده است؛ اما بشر الوابشی در هیچ کتاب رجالی و حدیثی به جز همین یک مورد ذکر نشده است. به هر حال هرکدام که باشد، توثیقی ندارد و موجب ضعف سند خواهد بود. به همین دلیل می‌توان آن را فقط مؤید قول به عدم حجیت سیاق در نظر گرفت، نه یک دلیل مستقل.

اگر سیاق را در تفسیر قرآن حجت بدانیم، باز هم در آیه محل بحث نمی‌تواند معتبر باشد؛ زیرا پرواضح است که سیاق بر فرض حجیت نیز یک قرینه قطعی محسوب نمی‌شود؛ بلکه قرینه‌ای ظنی است که معتبر شمرده شده است. این قرینه زمانی حجت خواهد بود که معارض با قرائن قوی‌تر نباشد. در آیه شریفه محل بحث با وجود اشکال‌های دیگری که بر تفسیر به حرکت کوه‌ها در قیامت گرفته شده است، به خصوص سه اشکال اول، نمی‌توانیم به سیاق آیات تمسک کنیم. همان‌طور که خود علامه طباطبایی نیز در کتاب *الانسان و العقیده* اعتراف دارند این آیه با سایر آیات که در این سیاق آمده است، متفاوت است.^۲

۲. تفسیر دوم: حرکت انتقالی زمین

برخی از مفسران معتقدند آیه شریفه در مقام بیان یک اعجاز علمی است و آن خبر دادن از حرکت زمین است. صاحب *تفسیر نمونه* این قول را برگزیده است. ایشان معتقد است منظور از حرکت کوه‌ها، حرکت در همین دنیا است، نه در روز قیامت. ادله ایشان را پیش از این بیان کردیم و پذیرفتیم؛ اما آیا مراد حرکت مکانی است یا حرکت جوهری؟ ایشان می‌نویسد: مراد از این حرکت، حرکت مکانی است. از آنجا که کوه‌ها به زمین چسبیده‌اند، حرکت کوه‌ها بدون حرکت زمین معنا ندارد. بنابراین آیه در مقام بیان حرکت زمین است. طبق محاسبات دانشمندان امروز زمین با سرعت ۳۰ کیلومتر در هر دقیقه به دور خود در حال حرکت است و با سرعتی بیش از این در حال حرکت به دور خورشید است؛ اما دلیل اینکه خداوند از حرکت کوه‌ها سخن گفته است، نه حرکت زمین، به این دلیل است که کوه‌ها از نظر سنگینی و پابرجایی ضرب‌المثل هستند و نمونه بهتری برای تشریح قدرت خداوند خواهد بود. به این ترتیب آیه شریفه در صدد بیان یکی از مصادیق قدرت خدای متعال است. این آیه در واقع یکی از معجزات علمی قرآن است که حدود هزار سال قبل از گالیله و کپرنیک، حرکت زمین را گوشزد کرده بود. ایشان البته دلیلی در رد اشعار داشتن این آیه به حرکت جوهری نیز بیان می‌کنند که در جای خود بیان خواهد شد.^۳

۱. طوسی، *الرجال*، ص ۲۲۴.

۲. طباطبایی، *الانسان و العقیده*، ص ۹۷.

۳. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۵، ص ۵۶۹.

این قول سابقه طولانی در میان مفسران ندارد. تا زمانی که علوم روز حرکت زمین را اثبات نکرد، هیچ کسی این آیه را ناظر به حرکت زمین تفسیر نکرده بود. در تفاسیر اهل سنت - تا آنجا که مقدور بود - قائلی برای این قول یافت نشد. تمام تفاسیر اهل سنت به استناد روایتی که از ابوهریره نقل کرده‌اند و مراد از حرکت کوه‌ها را حرکت آنها در روز قیامت بعد از صور اسرافیل دانسته است، این آیه را ناظر به روز قیامت تفسیر کرده‌اند.^۱ برخی از اهل سنت نیز به قرینه سیاق تمسک کرده‌اند.^۲ در تفاسیر شیعی هم تا قبل از قرن ۱۴ این قول وجود نداشت. بانو امین اصفهانی در تفسیر *مخزن العرفان* - تا آنجا که ما یافتیم - اولین کسی است که این آیه را به حرکت انتقالی زمین تفسیر کرده است. ایشان می‌نویسد: مفسران به قرینه سیاق، آیه را به حرکت کوه‌ها در قیامت تفسیر کرده‌اند، درحالی که طبق کشفیات جدید زمین دائماً در حال حرکت است و کوه‌ها - که جزئی از زمین هستند - نیز به تبع در حال حرکت‌اند. با این کشفیات معنای آیه آشکار خواهد شد؛ زیرا آیه مقید به قیامت نشده است. به اضافه در قیامت دیگر کوهی باقی نمانده است.^۳

به این ترتیب مهم‌ترین دلیل قائلان به این قول اشکال‌هایی است که بر «قول به حرکت کوه‌ها در قیامت» وارد است به ضمیمه کشفیات جدید علمی، که برای آیه ظهوری در حرکت انتقالی زمین ایجاد می‌کند.

- نقد تفسیر آیه شریفه به حرکت انتقالی زمین

مخالفان این تفسیر اشکال‌هایی را بر آن وارد نموده‌اند. علامه طباطبایی هرچند این تفسیر را فی نفسه تفسیر خوبی می‌داند؛ اما دو اشکال بر آن گرفته است و در نهایت آن را نمی‌پذیرد:

۱. سیاق آیات سوره نمل مربوط به روز قیامت است و این تفسیر با سیاق آیات سازگاری ندارد.
۲. طبق این تفسیر ذیل آیه که می‌فرماید: «إِنَّهُ خَيْرٌ مِمَّا تُفَعَّلُونَ» با صدر آیه بی‌ارتباط است. حرکت انتقالی زمین چه ارتباطی می‌تواند با دانش خداوند نسبت به اعمال بندگان داشته باشد؟^۴

- پاسخ به نقدهای مطرح شده

در مقام دفاع از این تفسیر می‌توان به اشکال اول پاسخ داد؛ همان‌طور که پیشتر توضیح داده شد سیاق آیات در تفسیر قرآن حجیت ندارد. از این‌رو نمی‌توان اشکال اول را بر این تفسیر وارد کرد. اشکال دوم نیز محل تأمل است. اگر این تفسیر صحیح باشد و آیه محل بحث در مقام بیان قدرت خداوند و از جمله

۱. ابن‌ابی‌حاتم، *تفسیر القرآن العظیم*، ج ۹، ص ۲۹۳۹.

۲. حجازی، *التفسیر الواضح*، ص ۸۱۰.

۳. امین اصفهانی، *مخزن العرفان*، ج ۹، ص ۳۷۳.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۴۰۲.

آیات مرتبط با توحید باشد، ذکر علم خداوند به جزئیات اعمال بندگان بعد از ذکر قدرت خداوند در دنیای مادی ما، بی‌ارتباط نیست و تناسب لازم را دارند. به هر حال به نظر می‌رسد این دو اشکال بر تفسیر مذکور وارد نیست و می‌توان این تفسیر را به عنوان یکی از تفاسیر این آیه شریفه قبول کرد.

۳. تفسیر سوم: حرکت جوهری

نخستین کسی که این آیه را از جمله آیات مشعر به حرکت جوهری دانست و آن را به تغییر و تحول دائمی کوه‌ها در همین دنیای مادی تفسیر کرد، مبتکر حرکت جوهری، صدرالمآلهین است. ایشان در بسیاری از کتب خود؛ اعم از کتب تفسیری و فلسفی هرگاه از این آیه یاد کرده آن را به حرکت جوهری تفسیر نموده است.

تفسیر این آیه به حرکت جوهری به این معناست که کوه‌ها در همین دنیای مادی در حال تغییر و دگرگونی‌اند؛ نه تغییر از جنس حرکت مکانی؛ بلکه تغییر از جنس حرکت جوهری. صدرالمآلهین معتقد است اشیاء مادی، در حال تغییر و تحول هستند تا به مبدأ اول خود که خدای متعال است برسند. موجودات مادی در حال صیورت به‌سوی تجردند و این تغییر دائمی و آهسته که در نگاه ظاهری به چشم نمی‌آید در همه موجودات عالم ماده وجود دارد.^۱ ایشان چند برهان بر حرکت جوهری اقامه می‌کند و آن را با مبادی عقلی محض به اثبات می‌رساند. سپس اضافه می‌کند اگر کسی خودش اهل کشف و شهود نیست و حرکت عالم به‌سوی مقصد نهایی را مشاهده نمی‌کند و براهین عقلی که اقامه شده را به درستی فهم نمی‌کند، حداقل گفتار خدای متعال در قرآن کریم را تصدیق کند و مانند نابینایی که به عصا کش خود اعتماد دارد، این آیات قرآن را تصدیق کند؛ سپس چند آیه از جمله آیه محل بحث را به‌عنوان دلیل بر حرکت جوهری ذکر می‌کند.

چنین تفسیری هرچند پیش از صدرالمآلهین بیان نشده است، اما تفسیری شبیه به آن در کلام دیگران وجود دارد. برای توضیح بیشتر مطلب ابتدا باید متذکر شد که در مقابل حرکت جوهری قول دیگری در میان حکما به نام «تجدد امثال» مطرح است. پیش از صدرالمآلهین، حکما تغییرات در ماهیت اشیاء را مصداق «تجدد امثال» و «خلع و لبس» می‌دانستند؛ درحالی‌که صدرالمآلهین با مطرح کردن حرکت جوهری و «لبس فوق لبس» نظریه سابق را مردود اعلام کرد. قائلان به «تجدد امثال» نیز این آیه محل بحث را مشعر به نظریه خود دانسته‌اند و آن را به تغییرات کوه‌ها در دنیای مادی تفسیر کرده‌اند.^۲

پیش از صدرالمآلهین در میان عرفا نظریه «تجدد امثال» مطرح بوده است. این نظریه قائل است که

۱. صدرالمآلهین، *تفسیر القرآن الکریم*، ص ۴۱۹.

۲. حسن‌زاده آملی، *تعلیق بر شرح منظومه*، ص ۲۸۸.

موجودات عالم دائم در حال تغییرند ولی این تغییر از نوع انعدام و ایجاد است. هرچند چشم ظاهرین یک شیء را ثابت می‌بیند ولی آن شیء در واقع ثابت نیست و دائماً نابود و سپس موجود می‌شود. البته نظریه «تجدد امثال» با نظریه «حرکت جوهری» تفاوتی اساسی دارد. حرکت جوهری در محدوده ماده معنا می‌شود و تجدد امثال در مجردات و مادیات قابل طرح است. در «حرکت جوهری» بر وحدت شیء متحرک تأکید شده است؛ درحالی‌که در «تجدد امثال» وحدتی بین شیء معدوم‌شده و شیء موجودشده وجود ندارد. بنابراین حرکت جوهری نظریه‌ای جدید و متفاوت با تجدد امثال است.^۱

ابن عربی بیش از ۴۰۰ سال پیش از صدرالمتألهین این آیه را به گونه‌ای تفسیر کرده است که بی‌ارتباط با تفسیر صدرالمتألهین نیست. ایشان جبال را استعاره از بدن‌های انسان‌ها می‌داند که به ظاهر ثابت هستند ولی در واقع در حال تغییرند و رو به زوال می‌روند و متلاشی می‌شوند و در نهایت در روز قیامت دوباره جمع می‌شوند.^۲ این تفسیر از ابن عربی هرچند شباهت‌هایی به تفسیر صدرالمتألهین دارد؛ اما تفاوت اساسی آن با تفسیر حرکت جوهری، همان تفاوت بین تجدد امثال و حرکت جوهری است. ابن عربی که قائل به تجدد امثال است، تصریح می‌کند تمام اشیاء دائماً در حال نابودی و ایجاد مجدد هستند و این شیء جدید چیزی غیر از شیء قبلی است و این همان ظهور اسم محیی و ممیت الهی است.^۳ در اینجا نیز منظور ایشان نمی‌تواند چیزی بیش از تجدد امثال باشد.

خود صدرالمتألهین نیز در برخی آثار خود، این آیه را به متلاشی شدن اجساد و حشر مجدد آنها تفسیر کرده است. ایشان در تفسیر آیه ۵۲ سوره یس^۴ می‌نویسد: کسانی که از علوم اخروی نور گرفته‌اند و از معارف حاصل از سیر و سلوک استفاده می‌کنند، می‌دانند انسان دائماً در حال تغییر و تحول است، دائماً در حال انتقال از مرقد دنیا به فضای آخرت است. انتقال از مرقد دنیا به سمت آخرت برای انسان دائمی است؛ زیرا او دائماً در حال تغییر است؛ اما اکثر مردم از این حقیقت غافل هستند. ایشان برای اثبات غفلت اکثر مردم در این مسئله به آیه محل بحث تمسک کرده است؛ یعنی مردم گمان می‌کنند ثابت هستند و تغییر و انتقالی در کار نیست، درحالی‌که دائماً در حال تغییر و انتقال از دنیا به آخرت هستند؛ از این‌رو وقتی قیامت می‌شود و از قبر بلند می‌شوند، سؤال می‌کنند: چه کسی ما را از مرقد خودمان بلند کرده است؟ درحالی‌که دائماً در حال بعث از مرقد بودند ولی خودشان مطلع نبودند. این بیان نیز اشاره به حرکت

۱. عابدی و بنیانی، *بررسی تطبیقی تجدد امثال و حرکت جوهری*، ص ۹۸ - ۸۲.

۲. ابن عربی، *تفسیر ابن عربی*، ص ۱۱۳.

۳. ابن عربی، *فصوص الحکم*، ص ۱۲۶ - ۱۲۵.

۴. قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ، می‌گویند: ای وای بر ما، چه کسی ما را از خوابگاهمان برانگیخت؟ این واقعیتی است که [خدای] رحمان وعده داده بود و پیامبران راست گفته بودند!

جوهری اجسام انسان‌ها دارد.^۱ در *شرح اصول کافی* در تفسیر حدیث اول از باب نوادر در کتاب توحید نیز این آیه را بر حرکت جوهری تطبیق داده و با تعبیر «جبال الابدان» آن را شامل اجسام انسان‌ها نیز می‌داند.^۲ صدرالمتهلین در کتب خود هرجا سخن از این آیه آورده است، آن را بر حرکت جوهری تطبیق کرده است. در حرکت جوهری از آنجایی که هر جزء که زائل می‌شود، جزئی شبیه به همان جای آن را می‌گیرد؛ مردم ظاهرین متوجه این حرکت نمی‌شوند. از طرفی حرکت ابرها به‌گونه‌ای است که در نگاه اول متوجه آن نمی‌شویم. این شباهت بین حرکت جوهری و حرکت ابرها سبب شده است که آیه مورد بحث را مربوط به حرکت جوهری بدانند.^۳ ایشان پا را فراتر نهاده و می‌نویسد: بسیاری از آیاتی که به تغییرات روز قیامت اشاره می‌کند و در آنها تصریح شده است که بیانگر حوادث روز قیامت هستند نیز با توجه به حرکت جوهری به این معنا هستند که این اتفاق‌ها از همین دنیا در حال وقوع هستند ولی مردم متوجه آن نمی‌شوند و روز قیامت روز ظهور این واقعیات است.^۴

ایشان گاهی آیه شریفه را دلیل بر حرکت جوهری^۵ و گاه آن را دلیل بر حدوث زمانی عالم می‌داند.^۶ از آنجا که استدلال صدرالمتهلین بر حدوث زمانی عالم، حرکت جوهری است، در واقع این آیه را اولاً دلیل بر حرکت جوهری می‌داند و ثانیاً و بالتبع دلیل بر حدوث زمانی عالم. ایشان گاهی نیز آیه را مشیر به حرکت جوهری برمی‌شمرد^۷ و گاهی آن را مؤید حرکت جوهری قلمداد می‌کند.^۸

امام خمینی رحمته الله نیز در تعلیقه بر *فوائد الرضویة* قاضی سعید قمی در توضیح سؤال رأس الجالوت از امام رضا علیه السلام و پاسخ ایشان در مورد سؤال: «ما الجاری المنجمد» مسئله حرکت جوهری اجسام را مطرح می‌کند و تمثیل آیه ۸۸ سوره نمل را بهترین مثال برای حرکت جوهری بیان می‌نماید. ایشان در ادامه می‌فرماید: بر اساس حکمت و برهان اجسام طبیعی ثباتی ندارند و بهترین بیان برای این مطلب همین آیه شریفه است که جمود کوه‌ها - که از واضح‌ترین مصادیق جسم طبیعی است - را به گمان و خیال انسانی نسبت داده است و حرکت و جریان واقعی آنها را با تأکید بیان می‌کند. آنجا که با جمله اسمیه درحالی که مسند فعل مضارع

۱. صدرالمتهلین، *تفسیر القرآن الکریم*، ج ۵، ص ۱۷۴.

۲. همو، *شرح اصول کافی*، ج ۴ ص ۱۴۴.

۳. همو، *مفاتیح الغیب*، ص ۳۹۰.

۴. همان، *مفاتیح الغیب*، ص ۳۹۸.

۵. همو، *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*، ج ۳، ص ۱۱۰ و ج ۹، ص ۲۸۰.

۶. همو، *المظاهر الإلهیة فی أسرار العلوم الکمالیة*، ص ۶۶.

۷. همو، *تفسیر القرآن الکریم*، ج ۱، ص ۱۱۲؛ صدرالمتهلین، *الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة*، ص ۸۴؛ سهروردی و

صدرالمتهلین، *حکمة الاشراق*، ج ۴، ص ۲۰۸.

۸. صدرالمتهلین، *شرح اصول کافی*، ج ۳ ص ۱۲۰.

است و دلالت بر دوام دارد، حرکت کوهها را به حرکت ابرها تشبیه کرده است. ایشان معنای «الجارى المنجمد» را همین می‌دانند؛ یعنی اجسام طبیعی در عین حالی که جامد گمان می‌شوند، جاری بوده و در حرکت جوهری‌اند و آیه شریفه محل بحث را بهترین بیان برای این مطلب دانسته است.^۱

علامه طباطبایی در *رساله انسان بعد از دنیا* در فصل مربوط به «نفخ صور» آیات متعددی را بیان می‌کند. در ادامه می‌نویسد: برخی آیات دیگر نیز وجود دارد که از طرفی به آیات مذکور (آیات اشراف الساعه) نزدیک هستند لکن نوعی دیگر از معنا را به ما ارائه می‌دهند. ایشان دو آیه را بیان می‌دارد: «وَسَيَّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا» و «وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَثْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ». در خصوص آیه اول ایشان معتقد است: سیر و حرکت جبال و پودر شدن آنها باعث نمی‌شود که کوهها سراب باشند. از این رو باید در آیه تأمل بیشتری شود. همچنین در خصوص آیه محل بحث می‌نویسد: ظرف «تری» یا همان زمان خطاب به پیامبر است یا زمان نفخ صور است. مؤید اینکه زمان نفخ صور باشد، سیاق آیات است که بعد از آیه نفخ صور بیان شده است. از این رو معنای آیه همان زلزله قیامت است؛ اما این برداشت با ذیل آیه که فرمود: «تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ» سازگار نیست. از این جمله برداشت می‌شود که همان زمان که کوهها در حال حرکت هستند، ظاهر کیفیت جسمانی‌شان نیز حفظ شده و همان ابهت و عظمت و استقرار را دارا هستند. دلیل بر این برداشت نیز این است که در انتهای آیه فرمود: «صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَثْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ». اتقان صنع، تناسب با از بین رفتن کوهها ندارد. بنابراین سیری که در این آیه برای کوهها بیان شده است سیری است که با استحکام کوهها منافات ندارد و سراب بودن کوهها با بقاء هویت کوه و اتقان صنع آن منافات ندارد.

ایشان در این رساله اعتراف دارد که این آیه مانند سایر آیات زلزله قیامت نیست و نوعی از حرکت را بیان می‌کند که با حفظ ظاهر و ابهت کوه منافات ندارد. این معنا هم با حرکت انتقالی زمین و هم با حرکت جوهری سازگار است؛ هرچند خود علامه طباطبایی سخنی از این دو تفسیر نگفته است. اما وقتی سراب بودن کوهها را نیز هم وزن با آیه محل بحث مطرح می‌کند و هر دو آیه را در مقام بیان یک واقعیت معرفی می‌کند می‌توان حدس زد که مراد ایشان حرکت جوهری است که با سراب بودن کوه سازگار است نه حرکت انتقالی که نسبت به سراب بودن کوه بیگانه است.^۲

نیز همان‌طور که پیشتر اشاره شد، ایشان در تفسیر *المیزان* در ذیل همین آیه نوشته‌اند: مناسب‌ترین تفسیر برای این آیه - با توجه به اینکه ظرف «تحسب» بنابر ظاهر آیه همان زمان رؤیت کوهها است -

۱. امام خمینی، *التعليقة على الفوائد الرضوية*، ص ۱۳۵.

۲. طباطبایی، *الإنسان والعقيدة*، ص ۹۷.

تفسیر به حرکت جوهری است. بنابراین علامه طباطبایی این آیه را دال بر حرکت جوهری می‌داند. هرچند آن را مربوط به روز قیامت و حوادث آن روز نیز تفسیر کرده است.^۱

جمع بین این دو تفسیر از علامه طباطبایی می‌تواند همان کلامی باشد که از صدرالمتألهین نقل شد. صدرا در خصوص آیات مرتبط با حوادث روز قیامت گفته است، تمام این حوادث از همین دنیا در حال انجام هستند و فقط در روز قیامت ظهور و بروز خواهند یافت. چشم‌ظاهرین مردم از درک عمق حوادث عاجز است و فقط در روز قیامت متوجه آن خواهند شد.^۲ بنابراین می‌توان گفت حرکت کوه‌ها در دنیا به‌صورت حرکت جوهری همان است که در روز قیامت به‌صورت متلاشی شدن کوه‌ها دیده می‌شود. متلاشی شدن کوه‌ها ظهور همان حرکت جوهری است که در دنیا آغاز شده بود. از این‌رو هر دو تفسیر بیانگر یک مطلب هستند و با هم تفاوتی ندارند.

نتیجه

در تفسیر آیه شریفه ۸۸ سوره نمل: «وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَمَادًا وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ...» سه قول مشهور وجود دارد:

قول اول این است که آیه شریفه در مقام بیان یکی از حوادث روز قیامت است. عمده دلیل قائلان به این قول، سیاق آیات است. بر این قول ۶ اشکال وارد شده است که به‌نظر می‌رسد ۵ اشکال وارد باشد. قول دوم حرکت مکانی کوه‌ها به تبع حرکت انتقالی زمین است. بر این قول دو اشکال گرفته شده است که به‌نظر وارد نیست و این تفسیر می‌تواند مورد قبول واقع گردد.

قول سوم حرکت جوهری است و اشاره به تغییر دائمی و غیرمحسوس تمام اجسام مادی دارد. این قول نیز مورد قبول واقع شد. از آنجا که یک آیه می‌تواند معانی و تفاسیر مختلفی داشته باشد و همه آنها صحیح باشند، منافاتی وجود ندارد که هم تفسیر به حرکت مکانی کوه‌ها در این دنیا و هم حرکت جوهری آنها در همین عالم را صحیح بدانیم.

منابع و مآخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم.
- ابن‌ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹ ق). *تفسیر القرآن العظیم*. ریاض: مکتبة نزار مصطفى الباز.

۱. همو، *المیزان*، ج ۱۵، ص ۴۰۱.

۲. صدرالمتألهین، *مفاتیح الغیب*، ص ۳۹۸.

- ابن عربی، محی الدین (۱۴۲۲ ق). *تفسیر ابن عربی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن عربی، محی الدین (۱۹۴۶ م). *فصوص الحکم*. قاهره: دار احیاء الكتب العربیة.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۷۸ ش). *التعلیقة على الفوائد الرضویة*. تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار الإمام الخمينی.
- امین اصفهانی، سیده نصرت (۱۳۶۱ ش). *مخزن العرفان در تفسیر قرآن*. تهران: نهضت زنان مسلمان.
- اوسی، علی رمضان (۱۳۸۱ ش). *روش علامه طباطبائی در تفسیر المیزان*. ایران، سازمان تبلیغات اسلامی.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۲ ش). *المحاسن*. قم: دار الكتب الإسلامية.
- بنیاد پژوهش های اسلامی گروه کلام (۱۴۱۴ ق). *شرح المصطلحات الفلسفية*. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- جوهری. اسماعیل بن حماد (۱۴۰۴ ق). *المصاحح*. بیروت: دار العلم للملایین.
- حجازی. محمد محمود (۱۴۱۳ ق). *التفسیر الواضح*. بیروت: دار الجیل الجديد.
- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۶۹ ش). *شرح المنظومة* (تعلیقات حسن زاده). تهران: نشر ناب.
- رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- سهروردی، یحیی بن حبش و محمد بن ابراهیم صدر المتألهین (۱۳۹۲ ش). *حکمة الاشراق*. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۸ ش). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*. قم: مکتبة المصطفوی.
- صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰ ش). *الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۸ ش). *المظاهر الإلهیة فی أسرار العلوم الکمالیة*. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳ ش). *تفسیر القرآن الکریم*. قم: بیدار.
- صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۶ ش). *شرح اصول کافی*. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳ ش). *مفاتیح الغیب*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۴۲۸ ق). *الإنسان و العقيدة*. قم: باقیات.

- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (بی تا). *بداية الحکمة*. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۷ ق). *رجال الطوسی*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). *کتاب العین*. قم: هجرت.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ ق). *تفسیر القمی*. قم: دار الکتاب.
- گنابادی، سلطان محمد (۱۴۰۸ ق). *تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة*. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶ ش). *درس های اسفار*. مبحث حرکت (مجموعه آثار استاد شهید مطهری)، تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیة.

(ب) مقاله ها

- ارشد ریاحی، علی (۱۳۸۵). نقدی بر نظریه حرکت جوهری ملاصدرا و تأثیر آن در فهم او از آیات قرآن. *مقالات و بررسی ها*. ۳۹ (۱). ۱۳ - ۳۱.
- دیاری بیدگلی، محمدتقی، علیزاده، حسن و شعاعی، علی اصغر (۱۳۹۳). حرکت کوه ها از منظر قرآن کریم و علم زمین شناسی. *پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن*. ۳ (۱). ۴۶ - ۳۳.
- عابدی، احمد و بنیانی، محمد (۱۳۸۶). بررسی تطبیقی تجدد امثال و حرکت جوهری. *خودنامه صدرا*. - (۴۹). ۹۸ - ۸۲ بازیابی از: <http://kherad.mullasadra.org>
- گرجیان، محمدمهدی، (۱۳۸۴). حرکت جوهری صدرایی و تأثیر آن بر دیدگاه های او در تفسیر قرآن کریم. *پژوهش های اخلاقی (انجمن معارف اسلامی)*. ۱ (۳). ۹۰ - ۷۵.

